

**ОСНОВНІ НАПРЯМКИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ ПРАВ ЛЮДИНИ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ**
**MAIN AREAS OF MODERN DEVELOPMENT OF HUMAN RIGHTS:
THEORETICAL AND LEGAL FRAMEWORK**

Бисага Ю.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
завідувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Нечипорук А.Ю.,
юрист

Стаття присвячена висвітленню окремих особливостей теоретико-правового обґрунтування, а також закріплення та практичної реалізації прав людини. Зосереджується увага на основних напрямках сучасного розвитку прав людини.

Ключові слова: права людини, свободи людини, конституційно-правове закріплення, теоретико-правові засади.

Статья освещает отдельные особенности теоретико-правового обоснования, а также закрепление и практической реализации прав человека. Сосредоточено внимание на основных направлениях современного развития прав человека.

Ключевые слова: права человека, свободы человека, конституционно-правовое закрепление, теоретико-правовые основы.

Article is devoted to specific features of the theoretical and legal basis, as well as consolidation and the practical realization of human rights. Focusing at tention key areas of modern development rights.

Key words: human rights, individual freedom, constitutional and legal consolidation, theoretical and legal principles.

У процесі розвитку положень про правовий статус особи, закріплених у Декларації незалежності США і французькій Декларації прав людини і громадянина (XVIII ст.), інститут прав і свобод став «центральним у конституційному праві» і «серцевиною конституційного ладу» [1, с. 164].

Останнім часом досить часто виникає запитання: який сенс займатися правами людини, якщо «у нас вже перемогла демократія?», ототожнюючи при цьому демократію із владою більшості. Однак, як показує історія, влада більшості може виявитися дуже жорстокою по відношенню до окремих людей або різних меншин. Нагадаємо, що саме більшість винесла смертний вирок Сократу і навряд чи можна стверджувати, що це гарне свідчення про політичний устрій Афіні.

Дослідження соціологів вказує, що коли попросити групу людей скласти список із 10-20 ознак, що характеризують або їх самих, або їхнє становище, то виявиться, що у цьому списку переважають властивості, характерні для меншин. Але більшість, зазвичай, забуває про проблеми меншин, а деякі із цих проблем навіть викликають ворожість більшості. Отже, необмежена влада більшості приховує в собі загрозу для окремих осіб і груп. А тому, у нашому розумінні, демократія – це обмежена влада більшості, обмежена всіма правами і свободами, які належать окремим людям. Більшість не має права порушувати ці права і свободи. У демократичному суспільстві права і свободи людини визначають межі влади більшості.

Питаннями дослідження прав і свобод людини займалися ряд українських та зарубіжних вчених конституціоналістів. Серед них особливо слід звернути увагу на такі прізвища, як: М. Баглай, Е. Мчедлова, С. Рогожин, А. Абашидзе, А. Бондаренко, А. Шайо, М. Лаврик, В. Крусс, Ю. Дмитриев, А. Ковлер, М. Антонович, В. Буткевич та ін. Враховуючи досить значний обсяг матеріалу, присвячений теорії прав і свобод людини і громадянина, автори даного дослідження ставлять перед собою завдання вказати на основні напрямки сучасного розвитку прав людини в світі та, зокрема, у нашій державі. При цьому особлива увага приділяється такій новій категорії прав людини, як соматичні права.

Розуміння прав людини в Україні базується на природно-правовому характері даної категорії і визнанні людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України).

На думку французького дослідника М. Ажі, для того, щоб забезпечити гідність особи, необхідно відкрито сповідувати релігію «прав людини», яка, будучи реалістичною утопією, дає людині можливість жити [2, с. 108]. Головне, на думку вченого, полягає в тому, щоб кожна людина знайшла сенс життя, віру у власну значимість, мобілізувала самосвідомість для того, щоб почати діяти [2, с. 109].

І якщо це висловлення в цілому відповідає тенденціям, визнаним і пануючим у сучасному світі, то в розумінні прав людини намічені і протилежні напрямки. Так, С. Рогожин відзначає, що «тоталітарна сутність прав людини виявляється у споконвічній твердій заданості рамок ліберальної свідомості та самосвідомості особи. Правозахисна ідеологія найчастіше припускає, що людина просто зобов'язана здійснити свої права при будь-яких обставинах, бажає вона цього чи ні» [3, с. 35]. Свою думку дослідник розвиває в такий спосіб: «права людини... це продукт звироднілої західної соціологічної і філософської думки... привабливий своїм примітивізмом, формалізмом, еклетичністю і політичною утилітарністю», являє собою офіційну ідеологію об'єднаної Європи і супроводжується «поверненням поліцейської держави з його надмірною опікою над особистістю і турботою про її належну поведінку» [3, с. 36].

Є й інші судження негативного характеру щодо категорії прав людини, зокрема, у зв'язку з обговоренням проблеми гуманітарної інтервенції – застосування сили в ім'я гуманних цілей для захисту прав людини і прав меншин [5, с. 144]. Відзначається, що «насильство спрямоване не стільки на захист людських життів, скільки на захист людського права на життя, що здається більш значимим, ніж саме життя» [6, с. 370]. З іншого боку, у даний час все чіткіше відчувається прагнення окремих держав використовувати тему прав і свобод людини як важіль тиску й інструменту зведення «особистих рахунків». Як представляється, «права людини, дійсно, можуть бути не роз'єднуючим, а об'єднуючим фактором у міжнародних відносинах, але лише за умови суворого дотримання їх учасниками принципів суверенної рівності, заборони застосування сили, поваги територіальної цілісності, а також інших принципів міжнародного права» [7, с. 7].

Однак права людини є, на наш погляд, цілком вдалою юридичною конструкцією, що базується на визнанні людини вищою цінністю і є, в свою чергу, проявом само-

обмеження державної влади, захищаючи автономію індивіда. Можна виділити два варіанти даної конструкції:

– по-перше, модель, при якій існує фіксований перелік прав;

– по-друге, модель, де такий перелік відсутній.

Перший варіант є найбільш розповсюдженим у сучасному світі. Розвиток другої моделі відбувався в такий спосіб: деякі з засновників Конституції США (наприклад, А. Гамільтон) вважали, що природні права людини не повинні закріплюватися в позитивному законі і що їхній перелік міг бути використаний як вичерпний і навіть становити небезпеку. Як відомо, такий підхід викликав критику й, у результаті, у Сполучених Штатах був прийнятий Білль про права.

Довгий час як класичний приклад другої моделі виступала Великобританія. По-перше, у зв'язку з тим, що англійські державознавці виступали проти ідеї невідчужуваних, природних прав (І. Бентам), а, по-друге, внутрішнє право Об'єднаного Королівства закріплювало положення, згідно якого кожен громадянин має право робити, що йому завгодно, якщо це не заборонено загальним чи правовим статутом. Англійська конституційна теорія завжди пручалася впровадженню підходів до права як до системи, в основі якої лежать права людини, що розуміються як позитивні правомочності, виражені в чітких і визначених термінах. Ситуація змінилася з прийняттям акту про права людини 1998 року [8]. Канада тільки в 1967 р. і 1982 р. доповнила свою конституцію Хартією прав і свобод, далеко не повний перелік прав міститься в конституціях Бельгії й Австрії [9, с. 43].

Отже, як уже було відзначено, найбільше поширення одержала перша модель. Наявність порівняно точного фіксування основних прав у конституції є однією з юридичних умов захисту прав людини, зокрема, від законодавчого органа.

Що стосується конкретного наповнення конституційних переліків прав людини, то тут все залежить від різних факторів. «Скільки авторів, скільки суспільних станів і епох, стільки і прав людини».

Угорський дослідник А. Шайо приводить такий приклад: якщо ми передбачаємо, що ніколи не станемо власниками, ми, мабуть, будемо вважати конституційною вихідною позицією не право власності, представляти себе не в становищі власника, а в становищі вічного незалежного, у позиції якого вихідною точкою буде бажання рівного розподілу прибутків. З цієї вихідної позиції ми не станемо здійснювати державний устрій, покликаний захищати право власності [10, с. 253]. Аналогічні роздуми можна привести і щодо інших прав і свобод.

На даний момент юридичне конструювання прав людини досягло визначеної крапки біфуркації: з одного боку, пропонується подальше розширення переліку прав людини, а з іншого боку – більш активне використання механізму обмеження прав і свобод, що передбачений як на міжнародному рівні, так і на рівні окремих держав.

І. Що стосується розширення переліку прав людини, то мова йде вже не тільки про колективні права, так звані права «четвертого покоління» (право на мир, на ядерну безпеку, космос та ін.), але і про соматичні права (від грец. *soma* – тіло) – групи вимог особи щодо самостійного розпорядження своїм тілом (право на смерть, права в сфері трансплантології, сексуальні і репродуктивні права, право на зміну статі) [11, с. 17].

Термін «особистісні (соматичні) права» зобов'язаний своєю появою в юридичній науці В.І. Крусу (Тверський державний університет). На його думку, серед основних прав особистості, що представляє людство на рубежі третього тисячоріччя від Різдва Христова, можна виділити і відокремити групу таких, котрі ґрунтуються на фундаментальній світоглядній впевненості в «праві» людини самостійно розпоряджатися своїм тілом: здій-

снювати його «модернізацію», «реставрацію» і навіть «фундаментальну реконструкцію», змінювати функціональні можливості організму і розширювати їх техніко-агрегатними або медикаментозними засобами. Сюди можна віднести право на смерть, зміну статі, трансплантацію органів, вживання наркотиків чи психотропних засобів, право на штучне репродукування, стерилізацію, аборт, і (у вже майбутній перспективі) на клонування, а потім – і на віртуальне моделювання. Права ці, що мають виключно особистісний характер, пропонується визначити як «соматичні» [12, с. 43].

В.І. Крус розвиває свою теорію переважно з позицій філософії права і конституційного права. Теорія соматичних прав людини викликала в юридичному співтоваристві визначений резонанс. Критика, в основному, зводиться до наступного.

По-перше, указується, що це ще одна приречена на провал спроба поєднати право та мораль, додавши ще і релігію, теорія «... псевдонаукова...», як утім, і вся теорія природних прав». Тобто викликає сумнів сама постановка питання про соматичні права. Мабуть, основою такої дискусії є тверде протиставлення позитивістських й інших підходів до праворозуміння, а одним із приводів служить, дійсно, звернення В.І. Круса до релігійно-філософської думки і наявність відповідних висновків у його роботах: «Конституційне обмеження соматичних прав з'явилося б тим реальним зовнішнім фактором, що сприяв би вирішенню задачі сутнісного подолання гріха (морального зла) у людині» [12, с. 45].

По-друге, викликає сумніви зміст категорії: «безглуздо вважати соматичним право на смерть і не вважати таким право на реанімацію, право на вживання наркотиків без права на лікування медикаментами і т.д.». Ю.А. Дмитрієв не може погодитися, зокрема, з думкою про приналежність даному комплексу права людини на евтаназію [13, с. 126]. На наш погляд, питання про те, які права можна назвати соматичними, дійсно, має основне значення для категорії в цілому, наявність наукових дискусій тут обґрунтовано і необхідно.

Незважаючи на приведену критику, відзначимо, що Ю.А. Дмитрієв вітає в цілому «висунуту позицію щодо наявності в правовому статусі людини особливих особистісних прав (хоча і з деякими застереженнями)» [13, с. 127].

Але, незважаючи на наявність окремих прихильників, широкого визнання категорія соматичних прав людини на даний момент ні в теорії держави і права, ні в конституційному праві й інших галузевих юридичних науках не одержала. Однак спроби об'єднання ряду правомочностей з метою наукового осмислення або підвищення ефективності правового регулювання починаються. Так, ще в 1996 р. А.П. Семитко висловив пропозицію, що права людини, пов'язані зі здійсненням абортів, евтаназії й інші подібні правомочності утворюють четверте покоління прав людини [14, с. 619]. М.П. Авдєєнкова і Ю.А. Дмитрієв обґрунтовують таку категорію як «право на фізичну свободу», а також указують, що «для цілей практичного застосування конституційних норм було б більш корисне встановлення широкіх суб'єктивних прав для того, щоб розподіл їх на більш приватні вироблявся і Конституцією, і поточним законодавством» [15, с. 21].

І на наш погляд, при несформованості загально-визначених підходів і досить інтенсивній зміні правового регулювання аспектів соціального життя, охоплених категорією соматичних прав людини, потенціал даної концепції варто використовувати. Можливо, її місце в майбутньому займуть більш адекватні мінливим умовам теорії, однак на даний момент їх не слід залишати поза увагою.

ІІ. Проте все ж таки зупинимося на другій тенденції – можливості обмеження прав людини. Така можли-

вість передбачена, наприклад, у ст. 8-11 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод. Так, ст. 8 Конвенції, що закріплює, зокрема, таємницю кореспонденції, у п. 2 установлює, що «не допускається втручання з боку державних органів у здійснення цього права, за винятком втручання, передбаченого законом і необхідного в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки і суспільного спокою, економічного добробуту країни, з метою запобігання безладу чи злочинів, для здоров'я або моральності, захисту прав і свобод інших осіб».

В Україні можливість обмеження прав людини передбачена у ч. 2 ст. 30, ст. 31, ч. 3 ст. 34, ч. 2 ст. 35, ч. 2 ст. 39 та ін. Конституції. Висловлюються думки про більш активне використання даних положень (зокрема, про обмеження свободи пересування з метою забезпечення національної безпеки). Використовується і така мотивація: «Традиційне для України тяжіння до колективних форм життєдіяльності, широке поширення патерналістських поглядів і життєвих орієнтирів стимулює суспільну потребу в посиленні впливу державності на сферу суспільних відносин». А.І. Ковлер критикує у своїй роботі «Антропология права» висловлення О. В. Мартишина наступного характеру: «Ставити своє право вище права частини чи всього суспільства – ознака неприборканого егоїзму й індивідуалізму. Це антигромадська позиція... Пріоритет прав особистості – суспільно небезпечна теза» [16, с. 425].

Знову ж, зазначені міркування побудовані з позиції суспільства, а не людини. Але, як відзначає А. І. Ковлер, «твердження пріоритету прав і свобод людини перед

правами колективними, будь то нація, держава, міжнародне співтовариство – явище універсальне і необоротне. Заперечувати це хоча б по відношенню до України – означає зіштовхувати її знову на узбіччя історичного розвитку» [16, с. 427].

Таким чином, виходячи з вищенаведеного можна зробити наступні висновки. Права людини являють собою складний феномен, що динамічно розвивається, такий, що вийшов за межі власне правознавства і виступаючий, наприклад, як філософські концепції. Крім того, вони являють собою цілком визначену юридичну конструкцію, що встановлює механізм взаємин людини і держави. Розвиток цього механізму відбувається як у просторі (на регіональному рівні, рівні окремих держав і міжнародному рівні), так і в часі (зміна поколінь прав людини), характеризується постійною модернізацією і є по суті юридичним, формальним відображенням конкретно історичного визнання місця і ролі індивіда в суспільстві. Слід зазначити, що в сучасному світі мають місце такі тенденції розвитку прав людини: 1) розширення існуючого переліку прав; 2) можливість обмеження прав. При цьому особливо цікавим як з теоретичної, так і з практичної точки зору є саме перший варіант, оскільки ряд науковців запропонували розширити перелік існуючих прав ще одним поколінням – соматичними правами. У той же час аналіз норм більшості конституцій розвинутих демократичних держав свідчить про те, що на даний момент панує саме друга концепція – з метою забезпечення національної безпеки та громадського спокою допускається обмеження окремих прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации: учебник. 4-е изд., изм. и доп. М., 2004. – 364 с.
2. Мчедлова Е. М. Основные направления исследований зарубежных ученых по правам человека // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. 2004. № 1.
3. Рогожин С. Права человека, или идеологические манипуляции запада в России // Моск. журн. междунар. права. 2001. – № 1 (41).
4. Абашидзе А. Х. Защита прав меньшинств по международному и внутригосударственному праву. М., 1996. – 561 с.
5. Бондаренко А. Б. Насилие и права человека сегодня (Можно ли защитить права человека посредством насилия?) // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7. Философия. 2002. – № 6.
6. Кто есть кто в нашей науке: Лукьянцев Г. Е. // Моск. журн. междунар. права. 2001. – № 1 (41).
7. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России: учеб. пособие. М., 1997. С. 6; Трошкин Ю. В. Права человека. Нарушение и защита прав человека и прессы: учеб. пособие. М., 1997. С. 8.
8. Международные акты о правах человека: сб. документов / сост. В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева. 2-е изд., доп. М., 2002.
9. Бауринг Б. Долгий путь Великобритании к европейским стандартам прав человека: в авангарде и далеко позади // Конституционное право: вост.-европ. обозрение. 2002. – № 1 (38).
10. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма). М., 1999. – 311 с.
11. Лаврик М.А., К теориисоматических прав человека // Вопросы конституционного права. 2005 – № 2.
12. Крусс В. И. Личностные («соматические») права человека в конституционном и философско-правовом измерении: к постановке проблемы // Государство и право. 2000. – № 10.
13. Дмитриев Ю. А. [Отклики] // Государство и право. 2003. № 1.
14. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования. М., 1999. 712 с.
15. Авдеенкова М. П., Дмитриев Ю. А. Право на физическую свободу // Государство и право. – 2005. – № 3.
16. Ковлер А. И. Антропология права: учебник. М., 2002. – 515 с.
17. Белов Д.М. Конституційний транзит в Україні / Д.М. Белов // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2012. – Випуск 20. – С. 77-81.
18. Белов Д.М. Права і свободи людини та громадянина на сучасному етапі розвитку державності та права / Д.М. Белов, М.В. Сідак // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2008. – Випуск 9. – С. 207-211.